

Balkanistic

ВФ **zum '20** **БАЛКАНИСТИЧЕН** **ФОРУМ 2**

НАУЧНОТО ПОЗНАНИЕ -
АВТОНОМИЯ, ЗАВИСИМОСТ, СЪПРОТИВА

SCIENTIFIC KNOWLEDGE –
AUTONOMY, DEPENDENCE, RESISTANCE

**НАУЧНОТО ПОЗНАНИЕ – АВТОНОМИЯ,
ЗАВИСИМОСТ, СЪПРОТИВА**

Съставител: Кристина Попова

**SCIENTIFIC KNOWLEDGE – AUTONOMY,
DEPENDENCE, RESISTANCE**

Editor: Kristina Popova

Петър Воденичаров

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Petar Vodenicharov

South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad

[peter_acad@yahoo.com]

Формиране на азербайджанската нация – културни и езикови политики¹

Abstract: *The author follows the different stages of the formation of the Azerbaijan nation from the second half of the 19th century till the Second world war. From the sociolinguistic point of view the processes of language planning and policy during the different stages – pan-Islamism, pan – Turkism and Azerbaijanism, have been analysed. Special attention has been payed to the European influences on the culture and alphabet choice in Azerbaijan. The processes of cultural and language engineering in USSR during the time of building pseudo –nations defined by Stalin with the ambivalent notion „socialist in content and national in form,, has been analysed with special emphasis on the reasons for changing alphabets – Arabic, Latin, Cyrillic, and again Latin.*

Key words: *language policy; Azerbaijan nationalism; European influences; modernization*

Първото свързване на топонима азербайджанци с езика е в руски учебник от 1861 от Абдул Хасан Бек Везиров, за да разграничи азербайджанските татари от кримските и волжските татари. До средата на 19 век за татарите или закавказките мюсюлмани, както означават азербайджанските тюрки руснаците, основна е религиозната шиитска идентичност, която споделят с Иран, където и до днес живее и по-голямата част от азербайджанското население, както и родово-земляческата идентичност. Прехвърлянето на лоялността от рели-

¹ Статията е част от изследване, извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR”. Проектът е подкрепен от European Union's Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.

гиозната ума /универсалната общност на вярващите/ и местната общност към нацията е дълъг и противоречив процес, който преминава през панислямизма, тюркизма, за да стигне до азербайджанизма. Когато сектантските разлики между шиити (Иран) и сунити (Османската империя) отслабват – на преден план излиза общоислямската, а по-късно и тюркската етническа солидарност, се зараждат и реформистките течения сред азербайджанските тюрки.

В течение на векове в Евразия се създава амалгама от ислямски арабски, персийски и тюркски култури. Между тях се обменя речник и дори граматически структури. *„Персийски думи често навлизат в тюркските езици, защото техните референти нямат точен еквивалент, такива като философските или религиозни термини, свързани с ислямската мисъл, или артистични термини, развити в иранската висока култура. По същия начин турски думи, специално във военното дело и търговските дейност, проникват в другите езици“* (Altstadt 2016, 9). В средата на 19 век татарите открито възразяват срещу удачността на арабското консонантно писмо, предназначено за езици с много съгласни и малко гласни, да бъде използвано в тюркските езици, които са с много гласни. Модификация на арабското писмо за първи път се предлага от волжките татари, като се осигуряват и учебни помагала за фонетично писане, което да улеснява обучението в елементарна грамотност. През 1894 г. този метод започва да се използва и в Азербайджан в джадиските училища.

Европейски секуларизъм. Предтеча на европейския секуларизъм в ислямския свят е Мирза Фатали Ахундов /1812–1878/, преводач и преподавател по източни езици, представител и на иранското просвещение. Европейски образованата азербайджанска интелигенция, създадена от руската власт за колониалното управление на региона, най-често чрез руско посредничество възприема либералните идеи на просветена Европа, като стига до цели далеч надхвърлящи руските очаквания. М. Ахундов, наричан Волтер или Молиер на Изтока, за първи път въвежда идеите на секуларизма в мюсюлманския Изток. Ахундов е първият в мюсюлманския свят, който се бори за реформиране на сакралната за мюсюлманите арабска азбука, а в края на жизнения си път се обявява за създаване на нова азбука, основана на латиницата. *„Да избавим своя народ от това проклето и негодно писмо, което е наследство от арабите и той ще излезе от мрака на невежеството и ще достигне до светлината на просвещението“* (Балаев 2012, 142). Само една по-опростена фонетична, а не силабична азбука може да послужи за масовото образование на тюркски език.

Но арабската азбуката е и културно-социален код – очертава огромното мюсюлманско комуникативно пространство на шиити и сунити, позволява и общуването на тюркските народи в Руската империя. Смяната на азбуката има и политически аспект – от умата (универсалната общност на вярващите) към нацията. Въпреки критиката му към исляма, а и другите религии, Ахундов не е атеист, както е представян в съветската историография, и изтъква, че *„изоб-*

що не желая нашият народ да стане атеист и да изпадне в съвършено безверие и безбожие“ (Балаев 2012:144). Той се обявява против остарялата източна поезия и пише реалистични творби на азербайджански език.

„Секуларизмът и европейският романтизъм довеждат до дискусии за кодифициране на езика, записване на фолклорни приказки, писане на история и дефиниране на общи ценности с тези, които изковават националното съзнание сред германци, италианци, норвежци, ирландци и други през 19 век“ (Altstadt 2016, 7).

Хасан Меликов Зардаби (1842–1907) е известен натуралист и педагог, завършил Московския университет. Неговият вестник „Екинджи“, публикуван през 1875–1877 г., е първият вестник, който използва разговорно тюркско наречие, за да разпространява научно познание и използва термина нация. През 19 век секуларните елити осъзнават сходството между отоманския турски и азербайджанския тюркски – диалекти на един език, и предприемат политика на туркофикация. Вестникът е закрит поради обвинения в симпатия към османците. Публикацията на азербайджански вестници е блокирано до 1905, докато грузинците издават 7 периодични издания, а арменците 5.

Х. Зардаби описва триглосията в Азербайджан: *„Много образовани хора се молят на арабски, четат и пишат на персийски и само говорят на своя народен тюрко-азербайджански език, и то с голяма смесица от останалите два езика“* (Балаев 2012, 158). Обявява се за езикова чистота на азербайджанския език. Препоръчва създаване на азербайджански език на научни книги с образователна цел, задача, която според него не е трудна поради близостта на азербайджанския и тюрко-отоманския език. Руските власти с тревога следят как деиранизацията, която първоначално те подкрепят, се сменя с проосмански сантименти в условията на поредната Руско-Турска война.

Голямо значение за азербайджанското просвещение има учителската семинария в Гори, открита през 1876, с език на обучението арменски, грузински и руски, а от 1879 и азербайджански. Докато обучението на арменци и грузинци е субсидирано от държавата, то азербайджанците е трябвало сами да финансират обучението си. Сред възпитаниците на тази семинария са Нариман Нариманов (писател, учител, лекар, социалист), Джелил Мемедгулузаде (сатирик, главен редактор на „Молла Насреддин“), Узеир Хаджибейов, Муслим Магомаев (композитори).

„Терминът азербайджанци не е разрешен през по-голямата част от царисткото управление. Азербайджанците се наричат мюсюлмани и татари, но идеята за Азербайджан е запазена жива благодарение на интелектуалците, М. Ахундов и Х. Зардаби използват термина нация в литературата и пресата през втората половина на 19 век“ (Bayramov 2015, 333). Вестник „Кешкюл“ през 1880 за пръв път използва понятието „азербайджанска нация“.

Реформаторски ислямизъм. Основоположник на реформаторското крило на панислямизма е Джемаледдин Афгани (1839–1897). Негова е идеята

за „религиозно-политически съюз на мюсюлманските народи“ с чисто духовен характер. Както и при Европейската реформация, модернизационните реформи са свързани и с връщане към първоизточниците на религията и освобождаване от натрупани с вековете предразсъдъци и догми. Рязко критикувайки суеверията и фанатизма, Дж. Афгани се обявява за възстановяване на първичната чистота на исляма, убеден, че духът на Корана напълно съответства на съвременните идеи за свобода. Той се бори за творческо използване на научно-техническите и културни постижения на западната цивилизация с творческото им адаптиране към ислямските ценности. Две неща според него свързват хората в една общност – езикът и религията, като езикът има по-устойчив и стабилен характер. Той призовава към грижа за чистотата на езика. Съветската историография разглежда панислямизма като реакционна идеология на феодално клерикалните кръгове, но той се появява като реакция на панславизма в Руската империя, който маргинализира мюсюлманите, негова движеща сила е интелигенцията, която вижда в общата религия интегрираща сила, която да мобилизира руските мюсюлмани да отстояват правата си в доминираната от християни и славяни империя, както и да извършат модернизационни реформи, за да не бъдат те разглеждани като най-изостаналите общности в империята.

Реформирането на закостенялото мюсюлманско образование започва през 1880-те с движението на джадидизма (араб. *джадит* – нов). Според привържениците му мъдростта на Корана не пречи на културното развитие на мюсюлманите. Те се обявяват за разкрепостяване на исляма, освобождаване от остарели догмати и схоластика, приобщаване към съвременните постижения на цивилизацията. От механично заучаване на Корана и други религиозни текстове на арабски език те възприемат фонетичен метод при четенето и включване на общообразователни предмети. За разлика от мектебите и медресетата персийският език е изключен от програмата и заедно с обучението по Корана е включено обучение по азербайджански и руски език и съвременни науки.

Юсуф Ачкура в статията си „Път на кавказците“ упреква азербайджанската интелигенция, че се занимават с реформирането на старометодните медресета, вместо, както правят в Истанбул, да създават нови школи по европейски образец. Руско-татарски училища през 1880-те се създават по инициатива на Г. Махмудбеков и С. Ганизаде. В тях общообразователните предмети се преподават на руски език, той се изучава три пъти повече отколкото родния език.

Пантюркизъм. В Османската империя думата турчин, за разлика от османец, има унижително значение. Благодарение на руските татари и азербайджанци „тя е реабилитирана и след това приета от турците в Османската империя“ (Баурамов 2015, 333). През 1903 Мухаммед Шахтахински (1846 - 1931) издейства разрешение за вестник „Шарги-Рус“, занимаващ се с езикови

въпроси и националната идентичност. В опозиция с издавания в Бахчисарай „Терджуман“ с редактор кримския татар Исмаил бей Гаспрински (1851–1914), който се обявява за общ език на тюрките в Руската империя, основан на кримски диалект, М. Шахтахтински проповядва идеята всички тюркски народи от Балканите до Китай да използват като литературен език османо-турски.

„В деветнадесети век А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. Бестужев-Марлиевски, А. С. Грибоедов, Л. Н. Толстой са очевидци на авторитета на азербайджанския език на Кавказ, те по достойнство оценяват значението на този език, сравнявайки го с френския в Европа. Този статус на азербайджанския език не радвал царското чиновничество, което се е старало да подрони неговият авторитет“ (Асланов 1989,40).

Ахмед бек Агаоглу (1869–1939) има еkleктически възгледи – привърженик на иранизма, панисламизма, джадидизма и туранизма, кемализма и либерализма. Получил образование в Париж с възможности за блестяща кариера, той все пак решава да се завърне в родината си. Той вижда в Иран, а не в Турция, в която липсва модернизационният дух на индивидуализма, най-развитата цивилизация на Изток. По отношение на езиковите си възгледи той се противопоставя на опитите на Г. Зардаби да въведе народно-разговорния език в литературата, пресата, образованието, защото това ще доведе до загуба на шиитската идентичност.

Връщайки се в родината си в 1894, той става основоположник на политическия тюркизъм, който среща голяма съпротива от руската власт. В духа на тюркизма в началото на руската революция 1905–1907 Алимардан Топчибашев (1863–1934) и други представители на азербайджанската интелигенция изискват отмяна на дискриминационните закони по отношение на политически, граждански и религиозни права на мюсюлманите, за да се изравнят с тези на християните в империята. Те изискват въвеждане на всеобщо и безплатно образование на роден език. Поради арменско-азербайджанските стълкновения, негласно поддържани от официалната руска власт, се появяват първите политически организации на азербайджанците.

Партията „Дифай“ за първи път пробива вековете на вековно подчинение на царската власт и се опитва да омиротвори азербайджанско-арменските конфликти. В посланията на „Дифай“ според Светоховски прозира „манифестация на просветения хуманитаризъм на интелигенцията“ и „перцепция на единство на транскавказките народи“ (Swietochowski 1985, 44). Привържениците защитават и правото да се използват местните езици наравно с руския в една Транскавказия – федерална република на Русия, управлявана от демократично избран парламент.

Манифестацията на идеологията на тюркизма обективно допринася за отслабване на влиянието на исляма. Тази идеология възниква в Русия сред тюркско-татарските народи на Руската империя, а не в Османската империя, нейни пионери са Юсуф Ачкура (1876–1935), Исмаил бей Гаспрински, Али

бек Хусейн-заде (1864–1940). Тази идеология е защитна реакция на тюркския свят от агресивния панславизъм, като Турция се възприема като опора на тюркския свят. Езиковите реформи са важна част от програмата на тюркистите. Али бек Хусейн-заде участва в движението на младотурците. Зия Гекалп (1876–1924), който окончателно оформя идеологията на туранизма, нарича Али бек свой учител. А. Хусейн-заде учленява прочутата триада „тюркизиране, ислямизиране, европеизиране“. Термини като османски, татарски, узбекски, киргизки трябва да изразяват само географски региони на тюркския свят. В Османската империя те виждат ядро на бъдеща тюркска държава. Той се застъпва за конструиране на единен език за всички тюркски народи като език на прогреса и културата. Той предлага да се вземе за основа истанбулския диалект на османския език (езика на аристократичните кръгове в Истанбул) като най-развит в литературно-стилистично отношение, този диалект той използва в печатната си дейност. Обявява се против очистването на тюркския език от арабски и персийски заемки. Ахмад Кемал пише: *„Това, което наричаме роден език, с векове е бил откъснат от прогреса в политиката, философията и науката и вследствие арестуван в своето естествено развитие“* (Swietochowski 1985, 60). Езикът на тюркските народи в Руската империя е изостанал в културно отношение, в него липсват думи за абстрактни понятия. Исмаил Гаспрински също прави опити за създаване на тюркско есперанто. И двамата автори преувеличават значението на езика за създаване на единна нация, при това се застъпват за изкуствен в голяма степен език, откъснат от реалните речеви практики на руските тюрки.

Азербайджанизъм. След руската революция през февруари 1905 азербайджанските либерали изискват отваряне на медресета с равен статут на християнските теологични семинарии и изучаване на азербайджански език във всички училища. „Вестник „Каспий““ изтъква – азербайджанците не могат да твърдят, че имат еднакво дълга традиция на контакт с Европейската цивилизация, но техният принос към мюсюлманския интелектуален живот е забележителен“ (Swietochowski 1985, 48). За да се преодолее регионализма и етническият партикуларизъм, през август 1905 се провежда Всеруски мюсюлмански конгрес в Нижни Новгород, председателстван от И. Гаспрински, който се обявява за конституционна монархия с пропорционално представителство на всички народи. Оформя се ново езиково и интелектуално направление – азе-ричилар, което се обявява против османизацията на езика на периодичния печат. Езикът трябва да е понятен за обикновените азербайджанци. Най-виден представител на това направление е сатиричното списание „Молла Насреддин“. Авторите в него се стремят да очистят езика от персизми и арабизми. Двете направления изразяват дилемата ще се интегрират ли азербайджанците към османската нация, или ще създадат отделна нация. Поддръжниците на това направление критикуват отоманизирания език: публиката ще бъде отчуждена от литература, написана на писмен идиом, трудно разбираем от чита-

телите, “Молла Насраддин“ е вестникът с най-широка циркулация по това време (5000 седмично), защото е написан на прост език, разбран от всеки, в него отоманската граматика и изрази се използват с комичен ефект.

След младотурската революция 1908 г. националистично ориентираните писатели сами провеждат кампания за изчистване на езика от персийски и арабски заемки, от помпозния отомански стил. През 1912 г. отоманизаторите започват да публикуват „Шалала“ на реформиран отомански, „за да служи на каузата да обедини тюркските народи на базата на отомански диалект, използван от най-напредналите от всички литератури в тюркоезичния свят“ (Swietochowski 1985: 62). Привържениците на азеричилар отговарят, че никъде другаде както в Истанбул тюркският език не е така задръстен с арабски и персийски заемки /около 30% тюркски думи/, докато в азербайджански повечето думи са взети от родния вернакулар.

Мамед Емин Расулзаде (1884–1955) окончателно формира проекта за самостоятелна азербайджанска нация и създава първата в Южен Кавказ социал-демократическа партия „Гумет“. Той се обявява за светско образование на роден азербайджански тюркски език и за съчетаване на марксистката идеология с националните стремежи на азербайджанците. Разочарован от упадъка на Османската империя, той с гордост пише: *„Многовековният застои не е позволил на Истанбул да претвори в живота сложните социални реформи“* и тази историческа мисия се поема от *„новия смелчак Азербайджан, надежда на новия Туран“* (Балаев 2012, 268). Тюркизмът не означава политическо обединение на тюркските народи в една държава, а културно единство, равноправен съюз в борбата за общите цели на национално освобождение. По време на революционните промени в Персия Расулзаде през 1909 основава *„най-великия, най-важния и най-познатия от всички персийски вестници, който излиза в голям тираж, характерен за Европа. Той въвежда в Персия журналистическите методи на Европа и става модел за други вестници“* (Swietochowski 1985, 69).

През 1904 г. се основава Руската социалдемократическа работническа партия „Хумят“. Списание със същото име публикува статии от немарксистки позиции – потисничеството на масите се дължи на царистката бюрокрация и мюсюлманските клерикални кръгове. Необходимо е разпространение на безплатно образование, съхраняване на родния език и обичаи, подобряване на положението на жените. Най-виден представител на партията е Нариман Нариманов (1870–1925). През 1906 излиза първата легална социалистическа публикация – двуезичният азербайджано-арменски вестник „Дават – Коч“.

През октомври 1911 г. М. Русалзаде основава най-популярната азербайджанска националистичната партия „Мусават“. По отношение на езика той подкрепя възгледите на азербайджанския литературовед Фиридун бек Кочарли, че *„езикът е основна характеристика на всяка нация. Тя може да загуби своето богатство, своята държава, своята територия и пак ще живее, но*

ако загуби своя език, от нея няма да остане и следа“ (Балаев 2012, 272). Според Русалзаде използването на османския език е национално предателство, усилията на османчилар напомнят усилията на русификаторите.

Първата световна война, която противопоставя Руската на Османската империя, поставя на изпитание азербайджанците. Политическата капитулация на Турция поставя край на идеята за единение с Турция и издига идеята за независима държава на транскавказките тюрки. М. Расулзаде твърди, че както Турция е пред политическа капитулация, турският език е в състояние на литературна капитулация. Но той не застава и зад „азеричилар“, доколкото самостоятелен език би попречил на тюркското единство, и се застъпва за изграждането на тюркско есперанто – използване на лексика от езиците на всички тюркски народи с обща граматика. Програмен документ на модерната азербайджанска нация става неговата статия „Националното битие“ (1914), в която окончателно са разграничени умма и милет и се учленява идеята, че националната самобитност може да бъде гарантирана само от създаването на национална държавност. Разглеждайки колониалната политика на съвременните европейските държави той изтъква, че тя е насочена към езикова, а не религиозна асимилация. Той призовава речникът на азербайджанския език да се очисти от арабизми, персизми и русизми, като източник на замените да бъдат не „древноуйгурски и джигатайски езици, не говорите на казанските и оренбургски татари, а местните наречия на азербайджанските тюрки“ (Балаев 2012, 280). Призовава за изучаване на фолклора и историята на азербайджанците.

След руската революция в Азербайджан се забелязва интелектуален и културен кипеж. Филантропични, театрални и артистични асоциации се съревновават помежду си. През 1908 е поставена първата азербайджанска опера „Лейла и Маджун“. През 1914 г. процентът на грамотност се удвоява, увеличава се броят на азербайджанските публикации на роден език. Отслабването на цензурата довежда до издаването на 63 вестници и списания за периода 1905–1917. Баку става столица на мюсюлманската журналистика в Русия. „Чрез вестникарски статии терминът милиятчилик и даже по-точната заемка национализъм започват да се употребяват и вестниците се обръщат към техните читатели не просто като мюсюлмани, но също като кавказки турци или просто като турци“ (Swietochowski 1985, 57).

Федералисти и унитаристи. На Общокавказкия мюсюлмански конгрес в Баку мусаватистите се обявяват за териториална автономия. Обособените националности на Кавказ според М. Расулзаде могат да образуват демократична федерация. Унитаристите, представени от ислямистите, се застъпват за национално-културна автономия в рамките на централизирана руска държава. Към ислямистите се присъединяват и социалистите.

Азербайджанската държавност е подкрепяна от две партии – Мусават и Тюркската партия на федералистите, болшевиките формално признават прин-

ципа на самоопределение на нациите като тактически ход за въвличане на неруските народности в борбата за съветска власт. На практика съветизмът се оказва друга имперска форма на царизма. Партия Мусават представлява „органически синтез на национално-освободителните идеи на Изтока с културните и демократически течения на Запада“ (Балаев 2012, 316), обявява се за равни права на жените с мъжете. На проекта за независим Азербайджан се противопоставя и религиозно-политическата доктрина „Иттихада“, която защитава ислямските ценности и обединението на всички мюсюлмани. Азербайджанските социалисти също се противопоставят на националното обособяване на азербайджанците, виждайки в него заплахата за революционното единство на потиснатите класи от различни народности.

С напредъка на руската революция 1917 г. се дискутира въпросът за автономия на Азербайджан. Левите партии се обявяват за единство с революционна Русия, десните партии – за панислямизъм, макар че процесът на диференциация на руските мюсюлмани набира скорост, централистичните се сливат с Мусават и се обявяват за автономия и секуларен национализъм. Очертават се две тенденции – компактните общности да получат териториална автономия, а разпръснатите общности – културна автономия, като се предвиди централизирано управление, което ще защитава интересите на всички мюсюлмани в Русия. На Всеруския мюсюлмански конгрес в Москва през май 1917 г. социалистите се обявяват против териториална автономия, подкрепени са и от панислямистите. М. Расулзаде подчертава, че националността е първа, а религията на втори план. Отделните мюсюлмански общности имат различни литературни традиции и говорят различни диалекти. Конгресът приема резолюция, с която се обявява за трансформиране на Русия в демократична федерална република, основана на национално-териториална основа. Националните малцинства трябва да получат право на културна автономия.

След октомврийския преврат, за да спечелят неруските народи, болшевиките осъзнават важността на националния въпрос и се обявяват за национално самоопределение, включвайки правото на отделяне. Но те играят двойствена игра – признавайки правото на обучение на роден език, болшевиките се противопоставят на поставянето на училищата под контрола на отделни национални органи на властта. Според Ленин автономия не означава управление на националистите, което подсказва, че те искат да затегнат, а не да отслабят централизираната власт. *„Болшевиките всъщност отписват мюсюлманската общност като ефективна сила, промотираща революцията“* (Swietochowski 1985, 104).

В Тифлис се създава Транскавказки комисариат, който не признава легитимността на болшевишките действия. Неболшевишките леви партии на азербайджанци, грузинци и арменци учредяват транскавказко правителство. Избухналите безредици и противопоставяне между арменци и азербайджанци се използва от болшевиките, които печелят на своя страна арменците. „Бъдете

способни да търсите изгода от такива конфликти до момента, когато ние ще се научим на дипломация“ пише Ленин (Swietochowski 1985, 115).

Азербайджанците започват да говорят не за автономия, а за отделяне с помощта на Турция. Нури паша, който пристига в Азербайджан, за да се бори с болшевиките, потиска всички социални реформи. *„Вълнообразният ефект от отоманската намеса в по-далечен план ще засили тенденцията към азербайджанизъм с републикански управляващ елит. Азербайджанските отношения с Турция от тук нататък ще бъдат омърсени с негодувание и недоверие, докато пантюркизмът ще бъде редуциран до чисто културна доктрина“* (Swietochowski 1985, 132). Позитивна стъпка е вносът на учители от Турция, за да подпомогнат туркофикацията на образованието.

След отдръпването на турската армия Азербайджан попада под наставничеството на британците. Генерал У. М. Томсън действа като генерал губернатор на Баку, с останалата част от Азербайджан се разпореждат самите азербайджанци. Той симпатизира на идеята за независим Азербайджан и влага усилия в изграждането на цивилната администрация в постколониалната държава. Укрепват позициите на азербайджанския език. На средните и ниски нива руските цивилни служители запазват своите постове, на тях им е дори разрешено да водят своя бизнес на руски, въпреки че на всички държавни служители е даден двегодишен срок да научат азербайджански. Изучаването на Азербайджански става задължително на всички нива и историята на тюркските народи замества тази на Русия. Специален борд изготвя учебници, най-често чрез преводи.

На мирната конференция в Париж азербайджанската делегация, водена от А. Топчибашев, закъснява и не получава значителна поддръжка. Младотурците и Кемал Ататюрк разчитат на дипломатическа и финансова помощ от съветска Русия в борбата срещу западния империализъм и също пренебрегват панисламистки и пантюркски сантименти и предприемат тактиката „Турция на първо място“, като използват Баку, за да се свързват с нелегалните болшевики в Баку. Кемал предсказва, че малките тюркски републики рано или късно ще се присъединят към Русия.

Независим Азербайджан. На 28 май 1918 г. е обявена държавната независимост на Азербайджан – първата национална демократична държава в мюсюлманския Изток. Лидерът на националното движение М. Расулзаде вижда като най-голям враг болшевиките, както и персите, които разглеждат азербайджанците като потурчени перси. „Илхагистите“ се обявяват за присъединение на Азербайджан към Турция и разчитат на Турция, която помага на Азербайджан в борбата срещу болшевиките. Правителството на Фатали Хан Хойски (1875–1920) предприема радикални социални реформи. За установяване на нов парламентарен ред в Азербайджан допринася и британското управление – свобода на печата, съвестта, събранията и съюзите и други граждански и национални права. Азербайджан се превръща в първата светска дър-

жава в мюсюлманския Изток, в която църквата е отделена от държавата, с преки избори с тайно гласуване на лица от двата пола, навършили 20 години. 30 октомври 1919 г. „Уставът за печата“ забранява всякаква цензура на печата. В периода на независимост се издават 80 списания и вестници с различни идеологически позиции. Провежда се национализация на образованието и се обръща голямо влияние на езиковия живот на обществото. Езиковата национализация означава планомерно стесняване на езика на бившата империя и едновременно възстановяване на позициите и държавния статут на азербайджанския език, загубен в колониалния период. Смяната на статута на езика от провинциален на официален повишава престижа му и така той може да служи за солидаризиране на различни териториални и религиозни групи. Езикът е най-важен елемент на културната идентичност като част от националната идентичност. На 27 юни 1918 азербайджанският език получава статут на официален език, временно се допуска употреба на руски език. Във всички начални и средни училища се въвежда обучение на роден език, по-късно е направена отстъпка за обучение в ненационализирани руски и арменски училища.

За подготовката на учители правителството приема решение за преместване на Азербайджанското отделение на Закавказката учителска семинария от Гори в Газа. Учредяват се множество учителски семинарии и двумесечни педагогически курсове. Към министерството на просветата се създава специална комисия за разработване и издаване на учебници на азербайджански език. В Баку се учредяват курсове за възрастни за изучаване на азербайджански литературен език и писменост. Всички законопроекти на парламента задължително се превеждат на азербайджански език. Създават се държавни „тюркски оперно-драматични групи“. На 1 септември 1919 г. парламентът приема учредяване на университет в Баку и да бъдат изпратени на държавни разноски 100 младежи на обучение в Европа и Турция. Университетът е рускоезичен със задължително изучаване на азербайджански език.

Един от най-важните проблеми е проблемът за реформата на азбуката с ярка политическа окраска. Предприетите стъпки към латинизация на азбуката са израз на новата нагласа за интеграция със Западния свят. Март 1919 г. за първи път в мюсюлманския Изток на държавно ниво са предприети стъпки за латинизация на азбуката. Комисията е оглавявана от Х. Мелик – Асланов и тя разглежда три проекта. На основата на проекта на Абдула бек Ефендиев през 1919 г. се издава учебник „Нова тюркска азбука“. През август 1919 г. конгресът на учителите одобрява приемането на новата латинизирана азбука. Окупацията на Азербайджан от болшевишки войски през 1920 г. попречва на реализирането на практика на този проект. Макар и неохотно, болшевиките е трябвало да приемат реалността на азербайджанска държава и идентичност. *„Поради това болшевиките са принудени да се откажат от плановете за разчленяване на азербайджанските земи между съседните републики – Гру-*

зия, Армения, Руската федерация и да се съгласят да съхранят макар и в номинална форма, националната държавност на азербайджанските тюрки в състава на съветската империя“ (Балаев 2012, 393).

Влиянието на болшевиките нараства, февруари 1920 г. е учредена азербайджанската комунистическа партия. Започва вестникарска пропаганда срещу мусаватистите. *„Партията „Иттихад“ от крайно дясно се оказва най-тясно свързана с болшевиките, приемайки „всички принципи на социализма, доколкото не противоречат на фундаменталните основи на религията“* (Swietochowski 1985, 174). Април 1920 г. болшевишката 11 армия окупира Азербайджан. Лидерите на независим Азербайджан, които не успяват да емигрират, са екзекутирани. Баку е подложен на разграбване на магазини и домове. Около 3500–4000 цивилни са убити и около 20 000 арестувани, от които 8000 са освободени. Партизански отряди се съпротивляват в планините и през лятото.

„Най-важният компонент на азербайджанската национална идентичност, формулиран от М. Расулзаде и поддържан от партия Мусават, се явява тюркизмът, европейска геополитическа организация, ислямско вероизповедание, републиканско-демократичен тип на политико-правовата организация и азербайджанския език като универсално средство за общодържавна комуникация“ (Балаев 2012, 301).

Символична националност и езиково инженерство. До революцията болшевиките нямат изработена стратегия по националния въпрос. Основна задача на болшевиките е как да се преодолее естественият процес на деколонизация, като се запази територията на руската империя. Те издигат общ лозунг с Удроу Уилсън – право на нациите за самоопределение, за да си осигурят етническа поддръжка за революцията. Ленин и Сталин са поддръжници на националното строителство, докато Георги Пятаков и Николай Бухарин са интернационалисти, те смятат, че класата, а не нацията ще бъде единствена политически уместна социална идентичност в следреволюционната епоха и възприемат национализма само като дипломатическа игра. Ленин се съгласява, че национализмът обединява всички контрареволюционни сили, но и привлича класови съюзници. Сталин също вижда в национализма опасна мобилизираща идеология, съюз по-висш от класата и веднага след установяване на съветска власт предприема чистка на националните елити. Азербайджанските студенти, изпратени да се обучават в чужбина с държавна стипендия и завърнали се в родината си, са подложени на репресии от новата съветска власт (Младенова 2020). Ленин наричал национализма „буржоазна лъжа“, но признава, че подобно на таралежа е добър и е преходно явление.

Ернст Гелнер пародира тази „теория за писмото на погрешен адрес“: *„Духът на историята или човешкото съзнание са извършили досадна грешка. Пробуждащото се съзнание е било предназначено за класите, но по странна пощенска грешка е доставено на нациите“* /Мартин 2011, 92/ Предоставяйки

форми със статута на нации, съветската държава може да разцепи надкласовия национален съюз, необходим за тоталитарната държава. Националното съзнание се тълкува като историческа фаза, през която трябва да минат всички народи по пътя към интернационализма. Сталин се обявява за максимално развитие на националните култури, за да бъдат напълно изживени. При това съветските нации са особена форма на псевдо нации – „национални по форма и социалистически по съдържание“ по изказа на Сталин. Неяснотата е преднамерена. „Плановите на болшевиките за социално преобразувани страни, които не допускат никакви основателни самобитни религиозни, правови, идеологически или свързани с обичаите особености. В случая може да се говори за „символична етничност“ (Мартин 2011, 98).

Целта на културните революции през 1920-те е да прекъснат радикално многовековната културна традиция като унищожат физически най-изявените ѝ дейатели и обрекат на забравя високата елитна религиозна и буржоазна култура чрез езикова и културна революция. Новите национални езици, близки до разговорните диалекти, ще бъдат понятни за народа и ще направят съветската власт постижима. Агресивно се насаждат символически признаци на национална принадлежност – музеи, кухня, облекло, предмети от бита. Националната идентичност се деполитизира и престава да бъде свързана с икономическата предприемчивост и модернизация, доколкото отделните нации загубват освен политическата и икономическата си независимост. СССР се изгражда не като федерация, а като унитарна държава с областна автономия на националните региони.

През 1921г. на X конгрес на РКП /б/ се приема специална резолюция за националната политика, която поставя задача превод на езика в съдилищата, администрацията, стопанската дейност и др. на езика нациите и националните малцинства. През 1918 Сталин пише „Никакъв задължителен държавен език – нито в съда, нито в училище!“ (Алпатов 2000, 40).

През 1920-те години се очаква световна революция и преход на един всемирен език. За това говори езиковедът на Сталин Н. Я. Мар, а през 1930 г. е повторен от Сталин. В светлината на предстоящата световна революция всяко национално езиково строителство е палиативна мярка. Като световен език и двамата не виждат руския език, а като азбука Н. Мар първоначално предлага т.нар. абхазка аналитична азбука с 62 знака, която е предизвикателство не само на обучаваните, но и на обучаващите (Алпатов 2000, 42). През 1920-те се обсъждат и други идеи за нова азбука – азбука на социализма. Като такава е припозната латиницата – разработват се латински азбуки и за грузински и арменски език и накрая и за руски език. През март 1922 се създава азербайджански комитет на новия тюркски език под председателството на С. Агамали-оглу. Първият тюркологичен конгрес (Баку 1928) одобрява проекта. Увеличава се масовата грамотност – през 1928 г. стига до 28.2 %. През 1920-те се обсъждат и идеи за преход на опростена арабица, но азербайджанците от

начало се обявяват против такъв проект. По-късно арабицата е обявена за реакционно писмо и на 7 март 1929 г. е забранена. През 1921 г. е разработен латински шрифт за ингушети, осетинци, кабардинци и азербайджанци. През 1923–1924 г. се предприема работа по приемане на латиницата от тюркско-татарските народи – башкирци, узбеки и др. На 9 март 1926 г. Първият всесъюзен тюркологичен конгрес внася решение за повсеместен преход към тази азбука и печатни книги на нея. Окончателният унифициран вариант на азбуката е приет през 1932, само 7 години преди смяната на латиницата с кирилица.

Болшевиките подкрепят латинизацията, защото виждат в нея шанс да изолират азербайджанците от все по-враждебната Турска република, която обаче също приема латиница на 11.11.1928 г. въз основа на азербайджански проекти. *„Нашето азбучно строителство (и това трябва да се смята за голямо достижение) е дало тласък за латинизация на азбуките в чужбина... И в Република Турция нашето азбучно строителство също дава тласък към латинизация. Вярно е, че латинизацията на турския език е поставена на други основи – това е преди всичко дело на върхушката (Дъяков 1933, 172).*

С времето новата азбука ще блокира и намеренията на новите поколения да четат литература от предсоциалистическо време, „която може да подхранва религиозни възгледи или „буржоазни“ идеи като свобода и културна автономия“ (Altstadt 1992, 80).

През април 1923 на 12 конгрес на партията се приемат редица резолюции, отнасящи се до националната структура на СССР. Приема се политика на коренизация – на всяка национална територия езикът на главната коренна националност става официален. На малцинствата не се признава екстратериториална национално-културна автономия, но не се насърчава и асимилацията. Съветската политика по това време поддържа малките, а не големите народи. *“В този дух болшевишкият лидер Зиновиев говори през 1920 г. пред украинска аудитория, че езиците трябва да се развиват свободно и в края на краищата с течение на годините ще възтържествува този език, който е най-силен и с най-висока култура“ (Мартин 2011, 100).* Дмитрий Лебед, секретар на украинския централен комитет, нарича тази теория „битка на две култури“, в която, ако партията води политика на неутралитет, победата на руския език е гарантирана поради историческата му роля в епохата на капитализма. През 1923 г. се отрича политиката на неутралитет, новата власт е враждебна даже към доброволната асимилация и предприема мерки за позитивна дискриминация на угнетените от великоруския шовинизъм нации. Така 1922–1923 г. се създава СССР, *„парадоксална форма на многоетничната съветска държава, изключително агресивна, централизирана и насилствена държава, формално структурирана като федерация на суверенни народи“ (Мартин 2011, 104).* Империята на положителната дискриминация маскира имперската същина на СССР. Преобръща се отношението държавни и коло-

ниални народи – единствено русите нямат своя територия и партия. За кратък срок (1920–1927) в педагогическите техникуми са подготвени 760 учители азербайджанци, в това число 131 азербайджанки. „В август 1920 г. народният комисариат на просвещението в РСФСР решава въпроса за пренасяне в Баку на Петроградския политехникум“. Отпуснати са значителни суми за университета в Баку и други вузове (Асланов 1989, 55).

През 1930-те се отменя политиката на коренизация. Сталинските репресии унищожават част от новообразуваните социалистически елити, обвинени в буржоазен национализъм. Изменя се езиковата политика. Към 1932 г. въпреки всички усилия да се утвърдят местните езици като официални езици на управлението в неруските републики, с изключение на Грузия и Армения, се провалят. Руският език става език на управлението, партията, промишлените комплекси и научно-техническите институти. През 1930-те Сталин отменя „принципа на главната опасност“, който заклеява руснаците като бивша великодържавна националност. През 1936 г. руснаците са обявени за първи сред равни. *„Провежда се не езикова политика на русификация, но настойчиво се внедрява двуезичие и прекрояване на националните езици и култури, за да се подчертае тяхната близост и откритост към руските езикови и културни влияния“* (Мартин 2011, 107).

През 1930-те болшевиките престават да очакват световна пролетарска революция и е обявен курс за „победа на социализма в една страна“. В обозримо бъдеще като по-важно се възприема международното общуване в СССР, отколкото общуването на малките народи на международната сцена, пренебрегвайки Москва. Позициите на руския език се усилват и от нуждите за борба срещу т. нар. буржоазен национализъм в съветските републики. Руските автори представят нуждата от кирилизация в твърде мъгляви термини. *„Отчитайки графическото преимущество и възможности за означаване на фонемите, техническото удобство и главно дидактическото превъзходство на руската азбука над латинската, в 1939 година на съвместно съвещание на азербайджанския филиал на АН на СССР и президиума на съюза на съветските писатели се одобрява проектът за нова азбука, съставена на основата на руската графика“* (Асланов 1989, 59).

Или още по-патетично за кирилизацията: *„И най-напред всеки опит да се усъмняваш в разумността на основните ортографични правила се оценява от цялата национална интелигенция едва ли не като загуба на здравия разсъдък“* (Мусаев 1966, 16).

Главните причини не се споменават: русификация и поставяне на бариери пред общуването с турците в република Турция, както и между самите тюркски народи в СССР.

Тъй като се отхвърля традиционно-историческият правописен принцип, който е основен принцип например в английския език и който осигурява исторически културен континуитет, на негово място се приема фонетичен прин-

цип, който се доближава до разговорната реч и диалектите, но също и отдалечава сродните 18 тюркски езици в СССР, основани на различни и често съзнателно на максимално отдалечени диалекти.

Школата на Чебан–Заде, който се застъпва за един литературен език на тюрките в СССР, е разобличена през 1933 г. (Дяков, 175). Според Е. Гудман съветската политика предвижда коренно изменение на всички национални езици и превръщането в перспектива на руския език в единствен език на народите на СССР, което се потвърждава от последвалата смяна на нововъведената латиница през 1929 г. с кирилица през 1938 г. (Gudman 1956, 68).

Защо не се преминава директно към кирилизация на тюркските азбуки. В първите десетилетия след болшевишкия преврат все още е силна реториката срещу великоруския шовинизъм, а отношенията между Турция и СССР са приятелски. Освен това азербайджанците имат дълга история на опити за латинизация на азбуката. В този период се обсъжда и въпросът дали руската кирилица да се смени с латиница, а руснаците са призовани да учат неруски езици. Известно време латиницата и по-лесният фонетичен правопис (по-близък да народните маси) се разглеждат като средство за единение на пролетариата на Запада и Изтока. Е.Д. Поливанов пише през 1928 г.: *„Латинската азбука или даже латинската основа на азбуката означават за нашите национални писмености ни повече, ни по малко една интернационална система, основана първо на взаимното сближение на националните култури вътре в Съюза, и, второ, сближение на начините на графично общуване в международен план* (Алпатов 2000, 68).

Друг аргумент е практичен – латиницата има по-малко букви от кирилицата и води до икономии на средства (Румянцев 2011, 78). Когато този ентузиазъм поугасва, се преминава към противопоставяне на пантюркските възжеления, така и на иранската пропаганда. Още при латинизацията се създават различни азбуки на тюркските народи, процес, който се задълбочава при кирилизацията. Причините освен идеологически са и езикови – фонетичният правопис изисква съответствие на писмо и звук, а за основа на езика се взема не обща литературна традиция, а различни живи, но често твърде раздалечени диалекти.

В сборника „СССР и мюсюлманския свят“, издаден под редакцията на Я. Роя, се подчертава, че преходът от арабска азбука на латиница и после на кирилица се обяснява със стремеж на максимална русификация на тюркските езици и разединението на народите, говорещи тези езици (Roy 1984, 136). Този избор се обяснява с нуждата от по-лесна писменост за масовото огромяване на народните маси, впрегнато в крупни икономически, политически и социални промени, както и с марксистко-ленинския възглед, че не интелигенцията, а световният пролетариат е двигател на културния прогрес и езиковата интернационализация. *„Законът за интернационализация на езиковия живот възниква при капитализма... Истински носител на тенденцията към интер-*

национализация на езиковия живот може да бъде само работническата класа (Иванов 1932, 161).

Национално-езиковата политика на КПСС се противопоставя на твърденията на пантюркистите, че азербайджанският език е диалект на турския и няма право на самостоятелно съществуване (Мехтиева 1987: 288), така и на паниранистите, които го разглеждат като диалект на персийския език, възникнал по време на татаро-монголското нашествие (Trye 1968, 108). Наличието на литературни източници на азербайджански език преди татаро-монголското нашествие поставя под съмнение тезата, че азербайджанците са тюркизирани иранци.

Идеята за кирилизация на неруските езици се появява в средата на 1930-те и за първи път е експериментирана в Кабардино-България. През 1941 г. е обявен преходът на всички езици в СССР на кирилица. Много бивши специалисти по езиково строителство са ликвидирани от Сталин. Приема се и нова конституция, според която обучението по роден език в училищата трябва да служи не на великодържавен национализъм, а на изграждане на единно социалистическо общество. Преразпределението на националните райони е направено така, че живеещите руснаци стават мнозинство. На 13 март 1938 г. руският език става задължителен във всички училища на СССР и единствен език на Червената армия.

През 1951 г. излиза книгата на В. В. Виноградов „Великий русский язык“, която ознаменува окончателния поврат в езиковата политика. Баку става крупен научен център за изучаване на тюркските езици на СССР, тук се издава и общосъюзното списание „Съветска тюркология“. Руските автори защитават кирилизацията като наложена от интернализацията на икономическия, политически и културен живот в СССР, за нуждите на която е въведено в края на 1930-те задължително обучение по руски език в националните училища. И въпреки че руските автори цитират Ленин: „Какво означава задължителен държавен език? – пита Ленин и си отговаря. – Това означава практически, че езикът на великорусите, съставляващи малцинство от населението на Русия, да го налагат на цялото останало население на Русия и във всяко училище преподаването на държавен език да е задължително“, те възхваляват политиката на билингвизъм от 1940-те, като я представят за доброволно приета, за разлика от налагането на руския език в царска Русия (Мехтиева 1987, 299). Руски език се въвежда като задължителен предмет от първи клас, а понякога от пет години в детските градини.

В конституцията на Азербайджанска ССР е записано, че в републиката на основата на равноправие е подсигурано свободното употребяване във всички органи и учреждения на руски език, а също и други езици, от които се ползва населението. Така конституцията налага билингвизъм на азербайджанското население, но не и на руското население в републиките. Езиковата политика е насочена към изчистване на арабски, персийски и тюркски думи в

азербайджански език, докато проникване на руски думи е окуражавано дотам, че разбиране е невъзможно без знанието на руски език.

Привързаността на азербайджанците към латиницата се съхранява в десетилетията съветска власт и веднага след колапса на СССР започва обществена дискусия за връщането към латиницата. През 2001 г. президентът на Азербайджан Хейдар Алиев подписва декрет за смяна на кирилицата с латиница.

Анализът на културните и езикови политики в Азербайджан разкрива пионерската роля на страната сред мюсюлманите в Русия, а и в целия ислямски свят, роля, която се дължи на няколко фактора: развитието на Баку като руски и световен мултиетничен индустриален център и свързаните с това модернизационни икономически и културни процеси; ситуирането на малката шиитска страна в преобладаващо чуждо езиково, етнично и конфесионално население, което изостря чувствителността към проблемите на идентичността; посредническата роля на Русия при възприемане на европейски ценности и езикови практики. Насилственото откъсване от европейския свят с включването на страната в СССР и експериментирането на нови езикови и национални стандарти демонстрира неадекватността на марксистко-ленинските догми за модерна нация и демократичен език, нацията се оказва по-значителен фундамент на идентичността от класата и веднага след разпада на СССР потиснатите с десетилетия национални и езикови въжделения се възраждат.

Библиография

Altstadt 2016: Andrey L. Altstadt. The politics of culture in Soviet Azerbaijan 1920-1940, Routledge, London, New York

Altstadt 1992: Audrey L. Altstadt. The Azerbaijan Turks: Power and Identity under Russian Rule. Hoover Institution Press, Stanford University

Bayramov 2015: Hasan Bayramov. Azerbaijani enlightenment and development of national consciousness during the period of tsarist Russia, Azerbaijan state pedagogical university, Annales, Ser. hist. sociol. , 25, 2, 329 -338 pp.

Gudman 1956: Gudman E. R. World state and world language. Moncton 1968. Soviet linguistic policy.-Central Asian Review, London 1956, vol. 4, N 2.

Roy 1984: Roy Y. L. /ed./ The USSR and the Muslim World: Issues in domestic and foreign policy.

Trye 1968: R Trye. Persia, London, 1968.

Swietochowski 1985: Tadeusz Swietochowski. Russian Azerbaijan 1905-1920. The shaping of national identity in Muslim community, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Алпатов 2000: В. М. Алпатов [V. M. Alpatov]. 150 языков и политика 1917 – 2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. ИВРАН, Москва [150 yazykov i politika 1917 – 2000. Sotsiolingvisticheskiye problemy SSSR i postsovetskogo prostranstva. IVRAN, Moskva].

Асланов 1989: А. М. Асланов [A. M. Aslanov]. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия, (Социально – лингвистическое исследование), Академия наук Азербайджанской ССР. Институт языкознания, Елм, Баку [Azerbaydzhanskiy yazyk v orbite yazykovogo vzaimodeystviya, (Sotsialno – lingvisticheskoye issledovaniye), Akademiya nauk Azerbaydzhanskoy SSR. Institut yazykoznaniiya, YElm, Baku].

Балаев 2012: Айдын Балаев [Aydyn Balayev]. Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX –XX вв, Москва, Типография Тиражи.Ru [Azerbaydzhanskaya natsiya: osnovniye yetapy stanovleniya na rubezhe XIX –XX vv, Moskva, Tipografiya Tirazhi.Ru].

Дьяков 1933: О. Дьяков [O. D'yakov]. Итоги и перспективы латинизации и унификации. ВЦК НА при президиуме совета национальностей ЦИК СССР. Язык и письменность народов СССР. Стенографический отчет I-го всесоюзного пленума НС ВЦК НА. Москва [Itogi i perspektivi latinizatsii i unifikatsii. VTSK NA pri prezidiume soвета natsional'nostey TSIK SSSR. Yazyk i pismennost' narodov SSSR. Stenograficheskiy otchet I-go vsesoyuznogo plenuma NS VTSK NA. Moskva].

Иванов 1932: А. М. Иванов [A. M. Ivanov, Yakubinskiy L. P.]. Якубинский Л. П., Очерки по языку. Художественная литература. Ленинград, Москва [Ocherki po yazyku. Khudozhestvennaya literatura. Leningrad, Moskva].

Мартин 2011: Тери Мартин [Teri Martin]. Империя положительной деятельности: Советский Союз как высшая форма деятельности. История сталинизма. Нация и национализм в СССР 1923-1939. Росийская политическая энциклопедия [Imperiya polozhitel'noy deyatel'nosti: Sovetskiy Soyuz kak visshaya forma deyatel'nosti. Istoriya stalinizma. Natsiya i natsionalizm v SSSR 1923-1939. Rosiyskaya politicheskaya yentsiklopediya].

Младенова 2020: Маринела Младенова [Marinela Mladenova]. Първата Азербайджанска република и нейните европейски студенти. Истории на завръщането им [Parvata Azerbaydzhanska republika i neynite evropeyski studenti. Istorii na zavrashthaneto im. Balkanistic forum], 2.

Мехтиева 1987: Р. Е. Мехтиева /ред./ [R. YE. Mekhtiyeva /red./] Советский Азербайджан: мифы и действительность, Баку: Елм [Sovetskiy Azerbaydzhane: mify i deystvitelnost, Baku: Yelm].

Мусаев 1966: К. Мусаев [K. Musayev]. О состоянии разработки орфографии литературных тюркских языков и дальнейшем их усовершенствовании. Тюркологическая конференция 12-15 декабря, Тезисы докладов, Баку [O sostoyanii razrabotki orfografii literaturnykh tyurkskikh yazykov i dal'neyshem ikh usovershenstvuvanii. Tyurkologicheskaya konferentsiya 12-15 dekabrya, Tezisy dokladov, Baku].

Румянцев 2011: Сергей Румянцев [Sergey Rumyantsev]. Советская национальная политика в Закавказье: конструирование национальных границ и культур. Неприкосновенный запас [Sovetskaya natsionalnaya politika v Zakavkaz'ye: konstruirovaniye natsionalnykh granits i kul'tur. Neprikosnovennyuy zapas], N4.